

ABDULLAH TUKAY VE XX. YÜZYIL BAŞI TATAR EDEBÎ DİLİ

D. B. RAMAZANOVA

Aktaran: M. Yasin KAYA

Özet

XX. yüzyıl Tatar yazı dili içerisinde Abdullah Tukay'ın dili kendine has özellikleriyle belirgindir. Eserlerinde Kıpçakça ve Çağatayca gibi tarihi yazı dillerinden sözlere de yer veren Tukay, Oğuzcanın sözlerini de dönemin Osmanlıca eğilimine uyarak kullanmıştır. Bu makalede, Tukay'ın eserlerinde kullandığı bu tür sözler, çağdaş Tatar yazı dili ve ağızları ile karşılaştırılarak bazı sonuçlara varılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Abdullah Tukay, Tatar yazı dili, Tatar ağızları.

Tukay Abdullah and XX. Century Tatar Literary Language

Abstract

Abdullah Tukay's language with own unique features appeared in Tatar written language of XX. century. Tukay, who added historical writing at his works that includes words belong to Kipchak language and Chagatai language, used Oghuz Language's words in the period following the Ottoman trend. In this article, Tukay's such words which used in his works, modern Tatar language and its dialects included by comparing with each other was discussed.

Key words: Abdullah Tukay, Tatar literary language, Tatar dialects.

XX. yüzyıl başı, çağdaş Tatar edebî dilinin oluşmasında önemli ve etkili bir dönem oldu. XIX. yüzyıl sonlarında eski Tatar edebî dilinin yaşaması tamamen zorlaşır ve onu halk diline yakınlaştırma çabaları için şartlar oluşur. Edebî dili demokratikleştirme, yazılı edebî dilin kurallarını ve bu kuralları Tatar halk dilindeki varyantlarıyla birlikte kullanma, bu bozulmanın yansımasıydı. (Beşirova 1999) XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında eser veren pek çok edebiyatçı, eserlerinin ilk dönemlerinde eski Tatar edebî dilinin öğelerini oldukça fazla bir şekilde kullanırlar, giderek onların dili eski yapılardan, halk için anlaşılması zor Arap ve Fars alıntılarından kurtulur. Örnek olarak; Alimcan İbrahimov, Ayaz İshaki (İshaki 2008: 277-281), Fatih Emirhan,

Aliasker Kamal, Derdmend (Derdmend 2009: 105-112), Mecit Gafuri (Gafuri 2010: 205-215) ve diğer pek çok yazarımızın eserlerindeki dili, tarihî bakış açısıyla araştırmak bunu açıkça göstermektedir.

Büyük şairimiz Abdullah Tukay'ın eserleri de işte bu özellikteki devre denk gelir. Araştırmalardan bilindiği üzere, A. Tukay'ın dilinin halk diline yaklaşması özellikle ateşli bir tempoyla sürer ve sanat hayatının sonlarına doğru onun eserlerinde eski Tatar edebî dilinin pek çok özelliği görülmemeye başlar.

Genel olarak, A. Tukay, edebî dilin saflığı, temizliği konusunda çok ısrarcı olmuş, ağızlara ait söz ve özellikler ile dili kirletmemeyi uygun görmüştür. Örneğin, Tukay, Sait Sünçeleý'e yazdığı mektupların birinde "Gerçek halk dilinde olmayan sözler... karıştırmayınmış 'bulmuş' (olmuyor) yerine 'bulmay' şekli... Ben sabredemiyorum." (Tukay 1986: 95) diye yazmaktadır. Ancak ağızlara ait sözlerin kullanıldığı durumlar vardır ve bunlar çeşitli bilimsel amaçlara uygun veya başka bazı sebepler ile bağlantılı olarak kullanılırlar (Ramazanova 2002: 102).

Bu nedenle, burada, Tatar edebî dili ve diyalektler şeklindeki sorun üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durmak yerinde olacaktır.

Tatar ağız araştırmalarında yürütülen incelemeler, Tatarcanın edebî dili ile yerel ağızlar arasında sıkı bir ilişki olduğunu gösterdi. (Ramazanova 2004: 64-70) Ancak bu ilişki iki türdür. Yazarlarımızın eski dil özelliklerimizi kullanmaya, az da olsa, devam etmeleri mümkündür. Diğer taraftan ise, Tatar halkı, baştan beri eğitilmiş bir halk olarak kitapla yakın dost olmuş, onu özümsemiş, hiçbir zaman ondan ayrılmamıştır. Bu konuda yalnızca bir olguyu anıp geçelim. Ağızları halkın tarihinden ayrı incelemek olmaz, genellikle halkın milliyeti (etnisitesi) meseleleri Çar Hükûmeti memurları tarafından, belgelerde keyfî olarak karıştırılmış olsa da, buna göre benim, Başkurdistan'daki Tatar ağızlarını araştırırken, Moskova'daki tarihî belgeler arşivinde sıkça çalışma fırsatım oldu. İşte buradaki belgelerde bir durumla karşılaştık. Pugaçev Ayaklanması'na katılmış isyancı Tatar köylülerinin sorgu tutanaklarında, onların sırt çantalarında neler olduğu hakkında da bilgiler toplanmış, onların her birinin çantasında herhangi bir şekilde bir kitap bulunmuştur. Böyle bir gerçeklik yerli ağız konuşurlarının, yani sıradan halkın kitap ile dost olduğunu göstermektedir. Kitap dili, halkın konuşma diline de etki etmeden kalmamıştır. Yerel ağızlarımızda, özellikle, genelde Tatarların yaşadığı yerlerin sınırlarında (dış bölgelerde) oluşan ağızlarda, hâlihazırda eski Tatar edebî dili ile ortak özelliklerin yaşayagelmesi doğaldır.

Başka bir olguyu da hatırlatmak gerek. Sayısız ciddi araştırmanın gösterdiğine göre, eski Tatar edebî dili, İdil boyu bölgesinde oluşmuş ve bu süreçte, yerli Türk kabilelerinin, başka bir deyişle, bizim atalarımızın dili de büyük rol oynamıştır.

Böylelikle, Tatar dili oluşma sürecinde, onun yazılı ve yerel türleri kendi aralarında birbirlerini etkilemişlerdir. A. Tukay'ın eserlerinde özellikle etkin olarak beliren tarihî Tatar yazı dili ve ağızları ile ortak olan eğilimler işte bu anılan tarihî süreçlerle de anlatılabilir.

A. Tukay'ın eserlerinde, eski Tatar edebî dili ile şu ortak özellikler vardır: Tarihî g sesinin saklanması A. Tukay'ın eserlerinde epeyce düzenli bir şekilde, ancak yerel ağızlarda ise seyrek olarak gözlenmektedir: *tugmas* (Tukay 1955: I-159) "doğmaz";

sıgmas (Tukay 1955: I-159) “sıgmaz” ; *tugrı* (Tukay 1955: III-290; IV-91, 194) “doğru”; *ügrenüv* (Tukay 1955: III-286) son dönem eserlerinde ise *öyrenüv* (Tukay 1955: IV-191) – yerel ağızlarda *ürenüv*, *öyrenüv* “öğren-“; *olug* (Tukay 1955: IV-89) vb. (Bu sözün *olug* şekli “büyük” anlamında yazı dilinde hâlen kullanılır, ağızların tamamında yalnızca *oli* şekline rastlanılır.).

Hem eski edebî dilde hem de A. Tukay’ın eserlerinde, *ise* yapısı fiil gövdelerine eklenerek gelmektedir: *kiptise* < *kiptë ise* (Tukay 1955: I-206) “kuruduysa”; *ülërsem* < *ülër isem* (Tukay 1955: I-41) “ölürsem”; *yazdımse* < *yazdım ise* (Tukay 1955: I-18) “yazınca, yazsam”; *tuñladiseñ* < *tuñladıñ ise* (Tukay 1955: II-21) “dinlediysen”. Bu yapı, “Kıssa-yı Yusuf”tan başlayarak XX. yüzyıl başlarına kadar işlek olarak kullanılmıştır, temelde iş veya hâllerin yapılma zamanı yönünden düzenliliğini bildirir. Günümüzde ise, özellikle, Ural bölgesi ağızlarında işlek biçimde zamanı, şartı, ihtimal ve şüpheyi de bildirmektedir.

Tatar dili ve ağızları fiil şekilleri bakımından zengindir. Bu durum eski Tatar edebî dilinde de görülmektedir. A. Tukay’ın eserlerinde isim-fiil -*mak* / -*mek* şekli çoktur: *kuldan ıçkınmak bula*, ... *bër bër eş kulmak bula*; *eyde halıkka hëzmetke*, *hëzmet eçënde yözmecke* vb.

A. Tukay’ın eserlerinde seyrek olarak rastlanılan şekiller de vardır: -*maya* (Tukay 1955: III-19). Örneğin, *açılmaya* “açılmadan”; *çekëlmeye* “kırılmadan” vb.

Farklı şekilleri kullanma, yazarın dilinin çok amaçlılığına, derin ve zengin anlamlılığına hizmet eder; sanat eserlerinin duygu ve ifade bakımlarından çeşitliliğine yardımcı olur.

Dilimizin gelişim ve değişimi, şekillenme sürecinde, fiillerdeki şahıs ekleri ve daha sonra şahıs zamirleri temelinde meydana gelmiştir. Örneğin, Tatarcanın orta ağızlarından olan Nokrat ağzında hâlen *kilemin* “gelirim/geliyorum”, *barıpsın* “gitmişsin” şeklinde konuşmaktalar. Böylece, bazı ağızlarda şahıs eklerinin tarihî köken şekli de korunmaktadır. Nispeten, daha sonra gramatikalleşen ekler olan, şahıs eklerinin yeri tam sağlamlaşmamıştır. Bunlardan -*mı* / -*mi* soru edatı ile şahıs eklerinin çeşitli sıralamalarla geldiği örnekleri göstermek mümkündür. Soru edatı Tatarcada, genellikle, sözün en sonunda gelir, ancak eski Tatar edebî dilinin eserlerinde şahıs eklerinden önce de geldiği görülmüştür. Örnek olarak: *Yüsëf eydür*: “*Sëz beni satarmusëz, Hëzret-görbet meydanëne atarmusëz?*” (satarsız mı, atarsız mı? “satar mısınız, atar mısınız?”) (Kıssa-yı Yusuf)

Nehcü’l-Ferâdis’ten (XV. yy.), Tuhfe-i Merdan Manzumeleri’nden (XVI. yy.), Otuz İmenî’den ve diğerlerinden bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu durum A. Tukay’ın eserlerinde de yansı bulmuştur: *kürensëñ* (Tukay 1955: I-90) – *kürensëñmë* “görüyor musun”; *bilemsëz* (Tukay 1955: II-66) – *bilemsëzmë* “biliyor musunuz” vb. Bu durum, Tatarcanın bütün ağızlarında da şu veya bu derecede bulunur ve halk ağızları ile eski Tatar edebî dili arasında büyük ortaklığın olduğunu ispatlayan önemli bir hadisedir.

Aynı zamanda, eski Tatar edebî dilinin kendi içinde de çeşitli alanlarda gelişim-değişim süreci olmuştur. Bu süreçte yukarıdaki konuyla bağlantılı bir sorun üzerinde durmak mümkündür. O da, yazı dilinde eskiden beri yaşamakta olan Oğuzca

öğeler ile Kıpçakçaya ait özelliklerin birbirlerini etkilemeleridir. Oğuzca özellikler Eski Bulgarların, yani Kazan Tatarlarının atalarının dilinde sıkça yer almaktadır (ç’leşirme, -ası / -esi, -malı / -meli, -mış / -miş vb.). Kıpçaklar ile etkileşim, çok daha eski devirlerden itibaren başlamış olsa da, çok sonraları (Moğol istilasından sonra), özellikle, yoğunlaşmıştır. Bu süreçler, eski Tatar edebî dilinin oluşmasına da tesir etmiş, Oğuzca öğelerin, Oğuzcaya has sözlerin etkisini yitirmesine veya yavaş yavaş kullanımdan kalkmasına neden olmuştur.

Örneğin, bilindiği üzere, “el” anlamında Kıpçakçada “kol/kul” sözü, Oğuzcada “el” sözü kullanılmıştır. Eski Tatar edebî dilinin eserleri üzerine yapılan araştırmalar “kul” sözünün kullanımının sıklaştığını, “el” sözünün ise kullanımının azaldığını göstermiştir. “Kıssa-yı Yusuf”ta yalnızca el sözü kullanılmıştır. A. Tukay’da el sözünün örnekleri çok sınırlıdır: *el-ayak* (Tukay 1955: I-20); *el* (Tukay 1955: III-24).

Yerli ağızlarda eski dilin özellikleri saklanmıştır. Örneğin, Perm ağızında, *el* sözünün Tatarcanın fonetik kurallarına uygun şekli olan *il* şekli Perm (bu ağız, Bulgar devrindeki dil ile ortak özellikleri diğerlerinden daha çok korumuş bir ağızdır. bk. (Ramazanova 1988) ağızındaki *ilese* “eldiven” < *il(e)+-se* saklanmıştır (krş. *bêlekse* “bilezik”, *ciñse* “kolluk”, *muyınsa* “kolye” vb.; organ adlarına -sa / -se eki eklenerek, o organa ait giyimi veya süs takılarını bildiren isimler yapar.).

Tarihî sözlerden A. Tukay’da bundan başka *çuk* “çok” (günümüzde, özellikle, yalnızca mektup yazışmalarında saklanmıştır: *çuk çuk selanner cibere*; Perm ağızında *çuk* “köyün bir ucu” *çaçak* “saçak” sözünden olması muhtemel, Tobol-İrtiş diyalektinde *çuk*; *inüv* “in-” [Tukay: 1955, I-207]; aynı anlamda Perm, Krasnoufim ağızlarında, Mişer, Sibiryâ bölgesi Tatar diyalektlerinde vd. bilinmektedir. Yine de, bu tür özellikteki tarihî sözler, A. Tukay’ın eserlerinin son yıllara ait olanlarında çok az görülmektedir.

XX. yüzyıl başında eser veren yazarlarımızın, dolayısıyla A. Tukay’ın da eserlerinin dokusunda, çağdaş Tatar yazı dilinde kullanılışı sınırlı olan veya yalnızca münferit ağızlarda saklanmış bir grup söz XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında daha işlek ve daha geniş anlamlı olmuştur: *çigüv* “çek-” yardımcı fiili, yazı dilindeki *gazap çigüv* “azap çek-” ibaresinden kalır, A. Tukay’da bundan başka *gam çigüv* “gam çek-” (Tukay 1955: I-40), *zehmet çigüv* “zahmet çek-” (Tukay 1955: I-88; III-65); *sörüv* “sür-” fiili *rehet söriüv* “rahat ömür sür-” (Tukay 1955: II-57) örneklerinde; *hetten tış* “haddinden fazla” (Tukay 1955: III-78), *hetternen aşkan* (Tukay 1955: I-197); *hetdennen aşkan* (Tukay 1955: I-46), *hetten de, çikten de tış* (Tukay 1955: IV-121). Bu tür çok çeşitlilik, yazı dilinde de Tukay’ın dilinde de yukarıdaki kullanımı XX. yüzyıl başında standart hâle gelmekten uzaklaştırmıştır, günümüz yazı dilinde bunun *çikten tış* “haddinden fazla” şekli yerleşmiştir.

Ele alınan konulardan anlaşıldığı üzere, A. Tukay’ın eserlerinde günümüz Tatar yazı dilinin oluşmasının önemli ve tarihî açıdan ilgi çekici olan bir devri yansımaktadır. Bu da A. Tukay’ın eserlerinin dilini araştırma konusunun karmaşık olduğunu açıkça gösteriyor.

A. Tukay’ın eserlerinin dilinde, ilkin işlek olsalar da, günümüz Tatar yazı dilinde kullanımdan düşen bir grup Arap, Fars alıntıları görülmektedir. Bunların büyük kısmı

yerel ağızlarımızda her zaman yaşamaya devam etmektedirler. *guvahlık* (Tukay 1955: II-174) “şahitlik”, *yalgan guvahlık* (Tukay 1955: III-51) “yalan şahitlik”. Bu sözün *küve / kuva* şekilleri Tobol-İrtiş, Baraba diyalektlerinde “şahit” anlamında günümüzde de kullanılır. *henüz* (Tukay 1955: I-54, 102, 107, 126, 157) “henüz” esasen Ural bölgesi ağızlarında çeşitli şekillerde görünür: *hanud, hanuz, henüd* vb.

Behër (Tukay: 1955, I-40, 69, 153) “deniz”. Tatar yazı dili eserlerinde işlek görünür. Günümüz Perm ağzında *baka* “kaplumbağa, kurbağa” anlamındaki *behërnisa* (<*behër* “deniz”+*nisa* “kadın” yani “deniz kızı”) sözü yapısında saklanmıştır. *Şerik* (Tukay 1955: III-48) “arkadaş, yoldaş”. Bu söze “sınıf arkadaşı, dost” anlamlarıyla ağızlarda sıklıkla rastlanılır, aynı anlamlarla günümüz yazı diline de girmiş olmalı.

eşkara (Tukay 1955: III-22) “âşikâre”. Krş. Perm ağzında *eşkere buluv* “ilgi çekici olmak” veya “1) açıkça, bilerek; 2) gizlice, hissettirmeden”. Sibiryâ bölgesi Tatar ağızlarında: *eşkere*, Saz Yağı ağzında *eşhere* “çok”; Döbyaz ağzında *eşkereden/ eşhereden tış kittiv* “fazla kaçmak, çok olmak”.

Böylelikle, şair A. Tukay, Arap, Fars alıntılarını kullanma meselesinde şöyle bir prensibi dikkate almıştır: Yalnızca anlaşılabilen, halk dilinde yaygın, işlek olarak kullanılan durumdaki alıntı sözlerin yazı dilinde yer edinmesi mümkündür.

Yazı dilini oluşturma, geliştirme mecrasında öne çıkan olgular çok çeşitlidir. Bunlardan en sorunlu ve en zor olanı, yeni kavramları, yeni yaratıları ana dilde adlandırma meselesidir. Çok hızlı bir şekilde, anılan bu nesnelere, yeni kavramlar yabancı ülkelerden kendi adları ile gelmekte ve bunları çağdaş dile uydurmak gerekmektedir. Böyle durumlarda bu adların tercüme edildiği sıklıkla gözlenmektedir.

A. Tukay da alıntıları Tatarcalılaştırma ile sıkça uğraşmıştır ve belirtmek gerekir ki, oldukça başarılı şekiller de bulmuştur: *kayut levkesë* (Tukay 1955: IV-142) “vapurdaki kamaralarda uyku bölümü”. Buradaki *levke* sözünü yazı dilinde çok anlamı olan *urın* “yer” sözüyle değiştirebiliriz, demek mümkündür. *kölkë matbugat* (Tukay 1955: IV-107) “mizah basını” denilmek isteniyor diye düşünüyoruz. *ülçev* (Tukay 1955: II-307) günümüz yazı dilinde *ülçem* “ölçüm, boyut”. A. Tukay’ın buluşları XX. yüzyıl başı için oldukça başarılıdır. *yörgëç* “çalışma, ürün” (Tukay 1955: III-107), günümüzde bu anlamda *ütëmlë tovar* “ticari mal” söz öbeği yerleşmiştir. *otuşhane* (Tukay 1955: III-107) “kumarhane”. *çapkır* (tormuş) (Tukay 1955: IV-88) “koşa koşa, hızla geçmekte olan (hayat)”. A. Tukay’ın buradaki dehası birden çok sözde oluşan anlamı tek bir sözle ifade etmesindedir. Bu sözün çözümleme meselesi hâlen daha güncel bir konudur. *almaştıruv vasıtası*, “mal değişim aracı” (Tukay 1955: III-78). Tatarcada bu anlamda şimdiye kadar esasen Rusça *средство sredstvo* “araç” sözü kullanılmıştır. *köldërgëçlëk rolë* “komedi rolü” (Tukay 1955: III-216), günümüzde bu terimin başarılı bir Tatarca karşılığı yoktur. *çarlak* (Tukay 1955: III-227, II-211) “balkon”. Şunu belirtmek gerek, Sibiryâ bölgesi Tatar ağızlarında söylenen “Teftilev” türküsünde de “çarlak” sözü balkon anlamını verir. Anlaşıyor ki, *çarlak* “çardak”, *çarlak* “balkon” anlamları arasındaki yarışma henüz gündemden çıkmamıştır.

Görülüyor ki, A. Tukay XX. yüzyıl başındaki yeni yazı dili oluşturma faaliyetine etkin olarak katılmış ve yeni sözler türetme yolunda yapıcı bir rol oynayıp başarılı örnekler ortaya koymuştur. Şu önemlidir ki, A. Tukay’ın ortaya koyduğu örnekler,

günümüzde de bilim adamlarının fazlasıyla dikkatini çekmektedir.

Tatar yazılı edebî dilini normlara kavuşturma alanında, A. Tukay, edebiyatçıların önüne bu konuda koyulan görevleri başarıyla yerine getirmek adına, amaca yönelik çalışmalar yapmıştır, demek için pek çok dayanak vardır.

A. Tukay'ın eserlerinin dili, özellikle son yıllarında arınıp, çağdaş yazı diline iyice yaklaşmıştır. Ayrıca Tukay, XX. yüzyıl başındaki edebî sürecin gelişme ve değişmesinde, şüphesiz, güçlü bir etki bırakmıştır.

Kaynakça

- Beşirova, İ. B. (1999), *XIX gasır ahırı–XX yöz başı tatar edebi tēlē*: İsem kategoriyelerē hem fiğıl nakloneniyelerēnde edebi norma variantlığı hem funksiyonal stilistik variantlılık. Kazan.
- Gafuri, M. (2010), *Edip hem halık yazmışı*. Kazan.
- İshaki, G. (2008), *Gayaz İshakıy yazmışı*. Kazan.
- Dermend (2009) *Dermend mirası hem hezērgē zaman*. Kazan.
- Ramazanova, D. B. (1988), *Obşçie osobennosti govora permskih tatar so starotatarskim literaturnım yazıkom//İstoki tatarskogo literaturnogo yazıka*. Kazan.
- Ramazanova, D. B. (2002), *Literaturnıy yazık i dialektı // Problemi razvitiya tatarskoy natsii (yazıkovoy, literaturno-folklornıy i iskusstvovedçeskiy aspektı)*. Kazan: Fen.
- Tukay, G. (1955), *Eserler*, 4 tomda, I-II tomnar, Kazan.
- Tukay, G. (1986), *Eserler*, 5 tomda, V tom: İstelekler, kulyazmalar, hatlar. Meseller hem balalar oçen hikeyeler (1902-1913) Kazan.